

DE NEDERLANDSE
MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS
EN KUNST

GEÏLLUSTREERDE BESCHRIJVING

UITGEGEVEN VANWEGE DE RIJKSCOMMISSIE VOOR DE
MONUMENTENBESCHRIJVING

DEEL II

DE PROVINCIE UTRECHT
EERSTE STUK: DE GEMEENTE UTRECHT

DOOR DR. E. J. HASLINGHUIS

MET AFBEELDINGEN NAAR TEKENINGEN VAN
H. VAN DER WAL, G. DE HOOG Hz †, W. A. HEMSING †, A. J. M. MULDER †,
W. VAN DER PLUYM, C. A. BAART DE LA FAILLE, D. JANSEN, W. STOOKER EN
NAAR FOTO'S VAN G. T. DELEMARRE, J. P. A. ANTONIETTI,
W. A. HEMSING † EN ANDEREN

EERSTE AFLEVERING

STAATSDRUKKERIJ- EN UITGEVERIJBEDRIJF / 'S-GRAVENHAGE 1956

verwoeste kap) der kapel nog vertoont, dan komen we tot het besluit, dat het t.g.w. gebouw grotendeels, en zeker de voorgevel, uit 1683 dagtekent en dat dus de steen van 1660 uit een vorig gebouw is overgebracht. Een hoekfragment van de 1683 afgebroken St. Antoniskapel heeft men naast, en gedeeltelijk over, de westmuur der kapittelkamer van St. Jan laten staan.

Bouwmeesters BOUWMEESTERS. Volgens schriftelijke mededeling van ir. P. H. N. BRIËT wordt in de notulen van Ged. Staten (Catal. Rijksarch. nr 264) op het jaar 1660 een betaling van 870 g. aangetekend „op de specificatie van GHIJSBERT THONISZ (van Vianen), metselaar, van hetgeen hij verdiend ende geleverd heeft tot het buitenwerk aan het Wachthuis”. Hiertoe zal ook de gevelsteen behoord hebben. Op 27 maart 1693 vermelden de notulen een betaling van 572 g. aan GERARD VAN WEES, metselaar, voor „leveranties gedaan en verdiend aan het afbreken van de oude en het weder optimmeren van de nieuwe Corps de Garde”.

A. Schoemaker's beschrijving (z. bij Litteratuur), blz. 426, vermeldend, dat de toren van de kerk met de westgevel is gesloopt, voegt hieraan toe: „alsmeede het wachthuys dat naast de duer van de kerk of de kapel van Nieukerke plag te wezen met 4 a 5 huysen die plegen te staan aan de selve noordzijde met de cappel van St. Anthonie, daer nu de cortegarde gebouwd is . . .”. Deze oudere wacht¹ stond derhalve elders op het kerkhof, bij de kapel van Nieukerken. Na de afbraak van de westelijke voorbouwsels en de „Caets” (1681-1683) werd zij naar de tegenwoordige plaats overgebracht.

De sepiatekening (afb. 46) van Rademaker (Catal. top. atlas nr 722) en (hiernaar?) een schets in het HS.-Schoemaker beelden te wz. van de wapenstein en de voorgevel een groot rechthoekig bord met een schuine dekljst af en op deze borden een op een rek of galg gelijkend voorwerp, tussen de twee stijlen waarvan enkele regels van een opschrift gekrabbeld zijn. Nog zeven van dergelijke borden zijn tegen de noordgevel van de wacht opgehangen, tot dicht onder de dakrand. Waartoe kunnen zij gediend hebben? (Een tegen de aangrenzende travee van de kerkgevel op manshoogte aangebracht bord is duidelijk kenbaar als plakbord voor aankondigingen.) Op de gravure (1745) naar J. de Beyer zijn de twee borden te wz. van de wapenstein verdwenen.

PALEIZEN

1. Lofen 1. Domkerkhof 31-Vismarkt 18. Overblijfselen van het z.g. PALEIS LOFEN bevinden zich onder enkele percelen tussen de Oudegracht (Vismarkt) en het Domplein.

Litteratuur LITTERATUUR. DE GEER Trecht, blz. 112 vv; S. MULLER FZ. Oude huizen, blz. 8; F. J. NIEUWENHUIS in Bouwk. Wkbl. 1886, blz. 114; G. C. LABOUCHÈRE. De bezoeken der Duitsche koningen en keizers aan de stad Utrecht gedurende de M.E. (in Jb. Oud-Utr. 1930, blz. 31 vv); DEZ. over enige claustrale huizen van de Dom, gebouwd op de grondslagen van Lofen (in Utr. Dbl: van 2 april 1937).

Afbeeldingen AFBEELDINGEN. Tekening van de situatie en de opstand van muren en een drietal zuilen en afb. van een zuil, gevonden onder de grond, drie tekeningen (1866) in kl. door D. VAN DER WERF, waarbij twee bl. met schetsen door dez. en een brief (3 jan. 1865), get. G. F. BAUER = Catal. top. atlas, suppl., nr 1431; - Afb. van twee zuilen en gewelven, litho (1866) naar D. VAN DER WERF door A. GROLMAN = Catal. top. atlas., suppl., nr 1432 (reprod. in DE GEER Trecht.); - Plattegrond en doorsneden van de t.g.w. kelder en opstand van een zuil, gekleurde pen-tekening (1886) door A. J. M. MULDER in het archief van de Rijksdienst v. d. Mon. = Catal. top. atlas, nr 1434.

Geschiedenis GESCHIEDENIS. Volgens een kroniekbericht van 1128 zouden in 1076 alle gebouwen, die voor de ontvangst van koning Hendrik IV gereed waren gemaakt, in vlammen zijn opgegaan. Dit kan betrekking hebben op het Bisschopshof. Ook op een afzonderlijk verblijf voor de koning?²

¹ Nog vroeger, in 1610, was voor elk der beide ingangen van de Statenkamer, nl. op de Hoogt en op het St. Janskerkhof, een waakhuis(je) gezet (v. d. MONDE. Pleinen, straten, II, blz. 166.).

² Z. G. C. LABOUCHÈRE in Jb. Oud-Utr. 1930, blz. 49.

Onder verschillende charters, in 1122 te Utrecht door keizer Hendrik v uitgegeven, is er een (OkbU, I, nr 309) „data in palacio imperatoris in Traiecto, quod vulgo Lofen dicitur”¹. Men pleegt aan te nemen, dat het gebouw spoedig daarop, nl. bij de grote brand in 1131, verwoest is. Dit op grond van een bericht in de Ann. St. Marie (uitgeg. in Bijdr. en Meded. v. h. Utr. Hist. Gen. XI, blz. 460-508): „Conbusta est maior domus ecclesiae cum toto palacio”. Vergelijking met een ander bericht (van Anselmus van Gembloux) over dezelfde ramp: „Civitas Ultraj. ex maxima parte concrematur scil. palatium episcopi, major ecclesia S. Martini . . .”, enz. doet ons evenwel vermoeden, dat ook in het eerst aangehaalde bericht het Bisschopshof bedoeld is. In een kort na 1150 geschreven bron is sprake van 's keizers secretarium, waar hij gehuisvest was (LABOUCHERE, t.a.pl.). In 1253, toen wederom een grote brand de stad teisterde, waaraan opnieuw het Bisschopshof ten prooi viel, bleef volgens de genoemde Annalen „camera reginae illesa”. Mogen we hieruit afleiden, dat het vorstelijke verblijf toen nog bestond, al werd het in oorkonden niet meer genoemd? Het zou in deze tijd gebezigd kunnen zijn door de Rooms-Koning, graaf Willem II van Holland, van wie bekend is, dat hij van 1248-1255 omtrent tien malen in Utrecht heeft vertoefd. Hoe dit zij, vast staat, dat tussen 977 en 1255 herhaaldelijk Duitse koningen en keizers in Utrecht verbleven hebben: Otto II in 977, vervolgens vijf in de XIe, vier in de XIIe, één in de XIIIe eeuw.

Kort na de brand van 1253, nl. in het jaar 1285, blijkt de plaats van dit verblijf ingenomen door drie „claustrale stenen huizen van de Dom”². Het Domkapittel schijnt het terrein met de opstal van de geldbehoevende elect-bisschop Jan van Nassau gekocht en er deze, zijn oudste, claustrale huizen op gezet te hebben. De twee noordelijke dezer woningen zijn al lang geleden gesloopt, het zuidelijke, dat in de XVIIIe eeuw tot een voornaam herenhuis was ingericht, is omstr. 1940 verdwenen. Oorkonden van 1347 en 1354 gewagen van een *wijnkelder* van het Domkapittel. Het is niet zeker, of dit dezelfde ruimte is als een in 1537 in de resolutie van het kapittel vermelde, welke toen van de bovenbewoner, de kanunnik Johan Reael, werd aangekocht en in de XVIIe eeuw enige malen als de „Rijnsche wijnkelder” van de Dom wordt aangeduid. De herinnering hieraan bleef in de XVIIe eeuw (1657) en tot in de XIXe (1809) bewaard door de benaming van een vóór het huis van Reael aan het Domplein staande herberg, geheten „De Rijnsche Wijnberg”.

NAAM. Een enkel woord over de naam Lofen is hier op zijn plaats. Hij duidt zeker op een galerij of arcade (Dts. Laube, Mlat. *lovia*), gelijk deze aan belangrijke gebouwen voorkwam, in het bijz. aan zulke, waar (ook) rechts- en bestuurshandelingen verricht werden. Opmerkelijk is, dat de keizerlijke palts Saalfeld in de XE eeuw *Lovia* heette. Het kasteel der graven van Vlaanderen naast de Vierschaar te Brugge droeg de naam *Love*. De galerij kon in-, maar ook uitgebouwd zijn. In het laatste geval vormde zij een door pijlers (zuilen) en bogen gedragen pui (podium), bordes of roepstoel. Vgl. ook benamingen als „die Steipe” te Trier (een pijlergalerij voor officiële plechtigheden), de „Sentenzbogen” te Munster-in-W. (vóór het stads-wijnhuis), „the Arches” aan het Strand te Londen, „la Maison des Piliers” (?) te Poitiers (XI).

De te beschrijven overblijfselen bestaan in hoofdzaak uit:

1. een omvatting van vier muren, die een langwerpige, ongeveer hoog-trapeziumvormige plattegrond (afb. 1 en 10) aftekenen, waarvan de lengteas nagenoeg n.-z. gericht is en bij welks z.o.hoek een kleine rechthoekige ruimte aansluit. De twee lange zijden van het trapezium meten 35,70 m (de westelijke muur, evenwijdig met de Vismarkt) resp. 32,25 m (de oostelijke), de twee korte muren daartussen 9,15 m (de noordelijke) en 16,75 m (de zuidelijke). De dikte van de muren bedraagt, voor zover na te gaan 0,90 tot 1 m. Het gebezigde materiaal is wat drie van de muren betreft voor het overgrote deel van baksteen in groot formaat, nl. 31 à 32 cm lang, 8 à 8,5 cm dik (101. 98 à 101 cm), gemetseld in gemengd ketting- en Vlaams verband. Er zijn

Beschrijving

Muren

¹ Deze oorkonde wordt tegenwoordig voor een vervalsing van vijftig jaar later gehouden. Het is echter niet aanvaardbaar, dat toen ook de plaatsnaam zou zijn gefantaseerd.

² De Ann. St. Marie vermelden op het jaar 1253 na de brand van een gedeelte van St. Salvator die van drie claustrale huizen „eiusdem ecclesiae”, deze dus niet van de Dom.

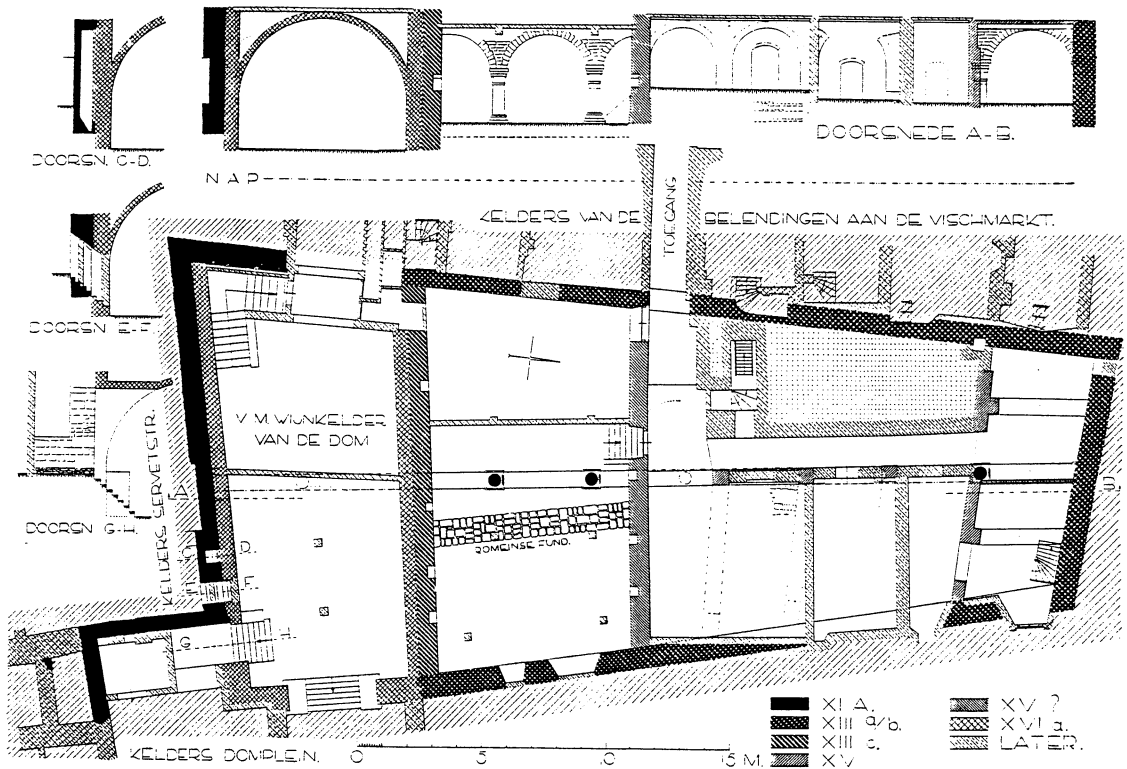

Fig. 10. Lofen. Op grond van opmeting der overblijfselen door W. Stoker

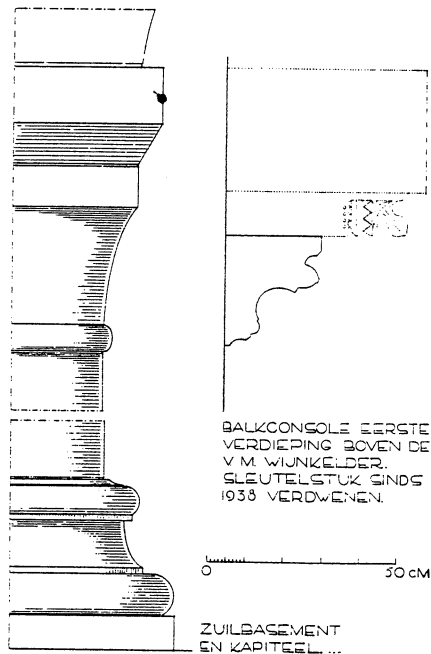
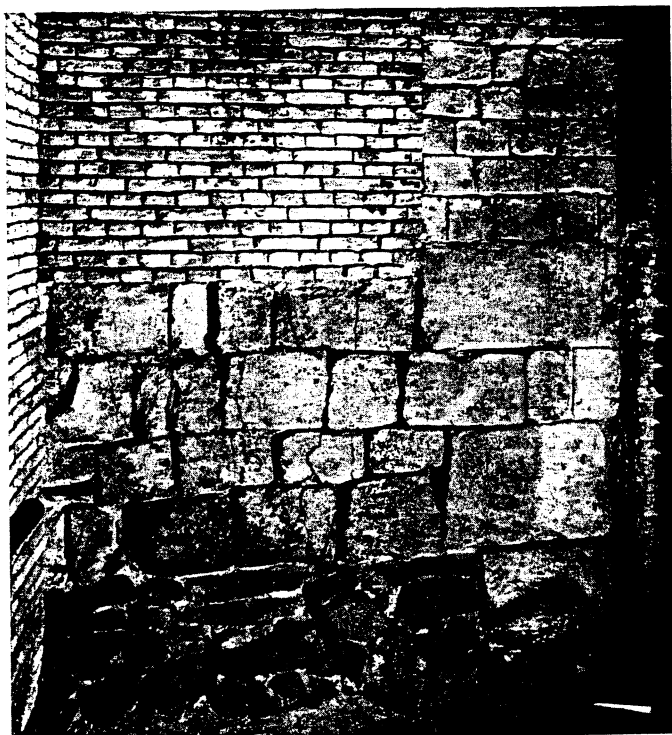

Fig. 11. Lofen. Details

tufsteenblokken in verwerkt, althans in de westelijke muur. De zuidelijke muur is echter van tufsteen, evenals de aansluitende haaks omgeleide muur op de z.o.hoek (afb. 47), waarin tot 50 cm dikke blokken voorkomen en die rust op een grondslag van veldkeien. Deze zuidelijke muur is inwendig bekleed met baksteen ter lengte van 28 à 29 cm en ter dikte van 6,5 cm (10 l. 76 cm). Onderzoekingen in de z.w.hoek hebben aangetoond, dat het baksteenwerk ook in de westelijke muur op een tufstenen voet rust.

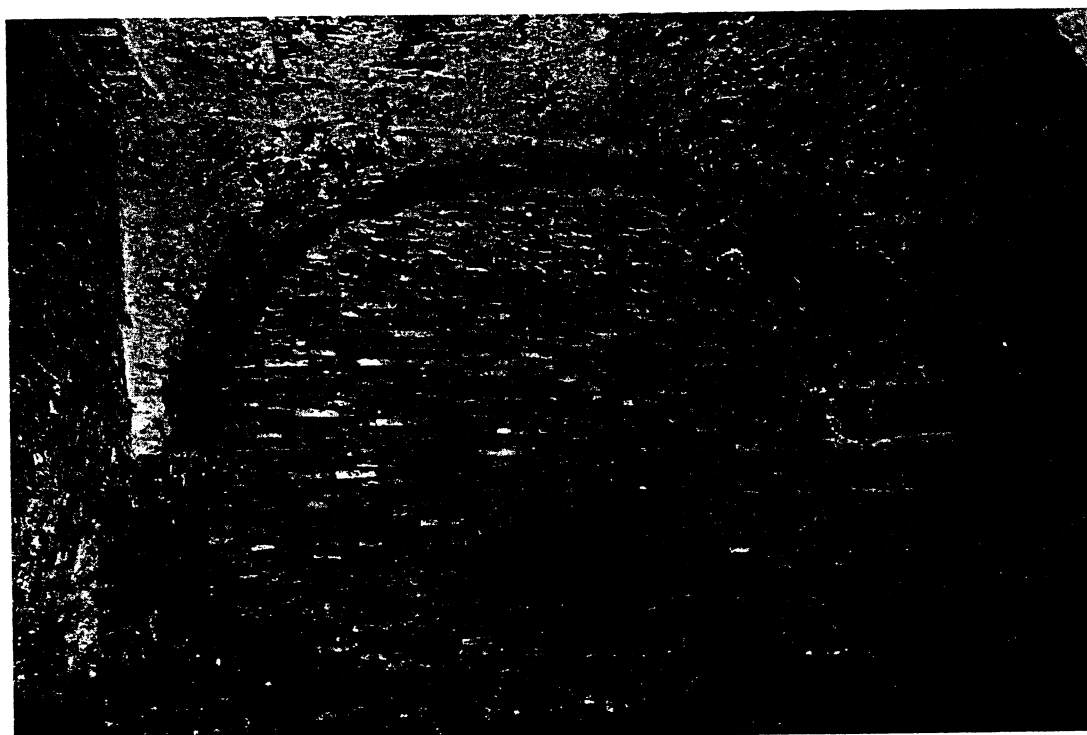
Tussen de lange trapeziumzijden zijn, gemeten van de zuidelijke muur uit, op een afstand van resp. 10,40 m en 16,10 m twee dwarsmuren ingebouwd ter dikte van resp. 1,32 m en 0,80 m. Ze zijn van baksteen: de eerstbedoelde heeft aan de z.zijde steen van 28 à 29 × 6,5 cm; aan de n.zijde van 31 × 8 cm (10 l. 94 cm), de tweede van kleiner formaat (29 × 7 cm, 10 l. 86 cm). In deze muren zijn op iets minder dan schouderhoogte

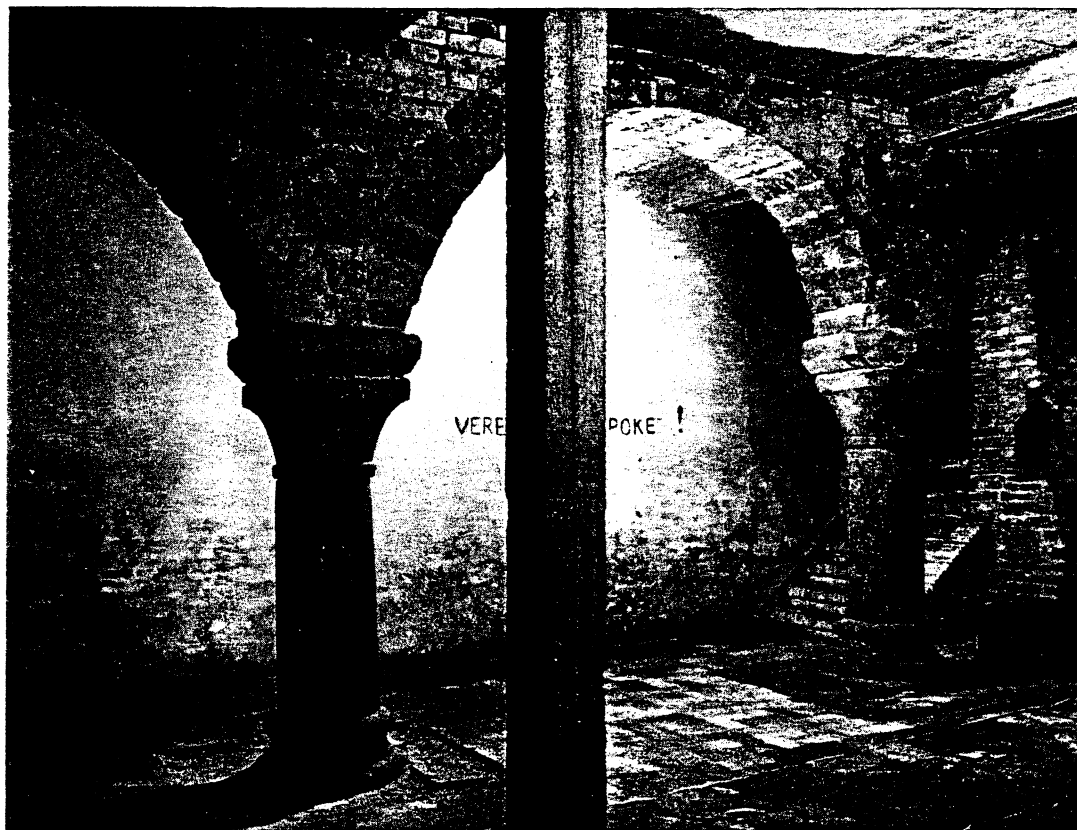
Afb. 47. Lofen. Tufsteenblokwerk op z.o.hoek

Afb. 48. Lofen. Kapiteel en tufstenen boogfragmenten

Afb. 50. Lofen. Meest noordelijke boog met kapiteel en impost (foto van 1929)

Afb. 49. Lofen. Zuilen en boogstelling

kleine, met een keperboog (twee schuingestelde stenen) gedekte, 30 cm diepe, 20 à 25 cm brede nisjes uitgespaard, vier in de eerstbedoelde, drie in de andere.

In de noordelijke, smallere helft van het trapezium vindt men op de plaatsen, waar in de lengteas van de straks te bespreken boogstelling zuilen gestaan zullen hebben, thans bakstenen pijlers (steenformaat: 31 à 32 × 8 cm) van vierkante doorsnede en op een afstand van 3,50 m van de noordelijke trapeziumzijde gedeelten van een aan deze evenwijdige bakstenen muur (formaat: 30 × 7 à 8 cm, 10 l. 86 cm). Bovenaan herinneren inkassingen aan vroeger aanwezige trogvormige gewelven.

Pijlers

Boogstelling 2. een drietal zuilen van witte zandsteen met onversierde kelkkapitelen onder afgeschuinde kussenblokken (fig. 11, afb. 48 en 49), die (niet ten volle half-) ronde bogen, resp. boogstukken van grote (tot 66 cm lange) tufsteenblokken dragen. Twee dezer zuilen vormen een boogstelling met een intercolumnie van 3,35 m. Zet men deze stelling viermaal in noordelijke richting uit (over de juist vermelde bakstenen pijlers), dan zou de vierde boog op de derde van het drietal bewaarde zuilen neerkomen; van deze is naar de noordelijke muur een rondboog geslagen, die hier door een afgeschuinde bergstenen impost wordt opgevangen (afb. 50). Aan deze impost beantwoordt in de zuidelijke muur een andere, die zich eveneens in de door de zuilen gemarkeerde lengteas bevindt; tussen deze en de bestaande boogstelling is plaats voor drie rondboogtraveeën. De zuilschachten (een ervan is monoliet) vertonen (afb. 49)

een lichte zwelling (1.5 cm) naar onderen, waar hun doorsnede 49,5 cm bedraagt; de basementen, rustend op vierkante plinten, hebben een steil Artisch profiel; dat der astragalen onder om de kapitelen is plathalf rond. De kapitelen zijn bewerkt met een spitsijzer, dat een primitieve onregelmatige frijnslag heeft achtergelaten. Boven de tufsteenlagen der boogzwikken is een vulling van zes lagen grote baksteen aangebracht. De boogstelling vertoont een geringe vlucht naar het w. en het naar deze (Oudegracht) zijde gekeerde muurvlak lijkt sporen te vertonen van sterker vertering dan het oostelijke tegenvlak.

De bovenomschreven onderdelen zullen tot één geheel behoord hebben, dat de vorm had van een langwerpige zaalgebouw (afmetingen binnenwerks: 34,5 × 16,75 m), hetwelk door een in de lengte as geplaatste bogenreeks in tweeën was gedeeld.

Tussen de twee voornoemde dwarsmuren is onmiddellijk onder de vloer een fragment van de voet der tot op 2,30 m boven N.A.P. afgebroken castellum- (en burcht-) ommuring (fig. 10 en 1) gevonden ter breedte van 1 m en over een lengte van 8 m in een richting, evenwijdig aan de oostelijke zaalmuur en op een afstand van 5 m van deze verwijderd.

In het zuidelijke, d.i. het met baksteen in kleiner formaat (26 à 27 × 6,5 cm; 10 l. 76 cm) beklede en met een brede halve-ton overwelfde gedeelte is het vloerpeil de helft lager, nl. 1,15 m boven N.A.P., in het noordelijke daarentegen hoger, nl. 3,60 en 3,20 m boven N.A.P.

BOUWPERIODEN. Brengen wij de bovenstaande gegevens in onderling verband, dan menen wij de volgende bouwperioden te kunnen vaststellen: **Bouwperioden**

1. die van de zuidelijke muur met de haakse ombuiging en met de boogstellingen. De grootte der tufsteenblokken, het, althans op één plaats, voorkomen van een grondslag van veldkeien, de vorm der afgeschuinde kapitelen en basementen, de wijze, waarop de eerste met een spitsijzer onregelmatig gefrijnd zijn, de grofkorrelige mortel der vrij dikke voegen, rechtvaardigen een datering op, misschien wel vrij vroeg in, de xii eeuw. Deze fragmenten kunnen deel hebben uitgemaakt van het in 1122 door keizer Hendrik v bewoonde gebouw.

Hoe dit er in zijn oorspronkelijke gedaante uitgezien heeft, is niet met zekerheid te zeggen. Denken we aan de naam Lofen en letten we op de vertering van de westelijke zijde der boogstelling, dan zijn we geneigd de tufstenen bogenreeks als het naar de Oudegracht gekeerde front van een galerij te beschouwen. Over de wijze, waarop de galerij dan over- en achterbouwd geweest zou zijn, weten we niets.

Het is echter ook mogelijk, dat de arcade van het begin af inwendig is geweest, in welk geval we met een tweebeukig gebouw, herinnerend aan de oude Germaanse Koningshal, maar lager, te doen zouden hebben?

2. die van de drie in baksteen van groot formaat opgetrokken muren, welke grotendeels (aan de westzijde), misschien geheel, het beloop van hun tufstenen voorgangers volgen. Zij kunnen behoord hebben tot een herbouw vrij vroeg in de xiii eeuw en wellicht heeft de Rooms-Koning Willem II erbinnen vertoefd;

3. die van de „stenen huizen van de Dom”. Deze worden in 1285 genoemd, nadat in 1253 een geweldige brand de stad geteisterd had. Het waren de eerste claustrale huizen in het bezit van het Domkapittel en de uitdrukkelijke vermelding van het materiaal waarin zij opgetrokken waren, is niet zonder betekenis.

Dateren wij hun bouw dus op het derde kwart van de xiii eeuw, dan nemen wij voor de zware zuidelijke dwarsmuur, die tot onderbouw van een der huizen behoord heeft, dezelfde dagtekening aan;

4. die van de vierkante pijlers in het noordelijke gedeelte, welke de oorspronkelijke zuilen vervangen. Zij zijn weliswaar van grote baksteen opgemetseld, maar vermoedelijk is dit her-

bezigd materiaal, want zij hebben met de corresponderende muurpijlers gediend om een reeks dwarse troggewelven te dragen, een constructie als b.v. in de kelder van het Huis Keyserrijk (xv) is toegepast (z. blz. 132).

Ten aanzien van de tweede dwarsmuur bestaat twijfel. Het steenformaat is nog fors, ofschoon kleiner dan van de eerste (29 × 7 cm, 10 l. 86 cm, onregelmatig verband), maar de uitgespaarde keperboognisjes, gelijk ze ook in de tegenoverliggende wand voorkomen, wettigen de veronderstelling, dat we met de (gewijzigde) onderbouw van een en het zelfde huis te doen hebben.

Wijkelder
van de Dom

5. die van de baksteenbekleding en overwelving van de meest zuidelijke ruimte (fig. 10). Hier meet de steen vrij veel minder: 26 à 27 × 6,5 cm, 10 l. 76 cm. Het is deze ruimte, die in de xvie eeuw, o.a. in 1539, als „Rijnsche wijkelder van de Dom” werd aangeduid. Het huis, dat er boven stond, had, ofschoon in de xviii eeuw gewijzigd, een xvie-eeuwse gevel (blijkens een vóór de afbraak ¹ vervaardigde foto).

Het voren geconstateerde lage bodempeil van deze ruimte duidt erop, dat de keldervloer verdiept is, waarschijnlijk ter benadering van het niveau der Oudegracht, waar de wijnvaten uit- en ingescheept moesten worden.

2. Bisschopshof 2. Servetstraat. Resten van het vm. BISSCHOPSHOF.

Litteratuur LITTERATUUR. J. H. HOFMAN. Het Bisschopshof te Utrecht (in Arch. aartsb. Utr. 1908, blz. 281 vv); C. W. WAGENAAR in Oud-Utr. schetsen (verzam. overdr. uit Utr. Ct.); S. MULLER FZ. Oude huizen, blz. 21; DEZ. Oud-Utr. vertellingen (Utrecht, 1904), blz. 48 vv; G. C. LABOUCHERE. Het huis ten z. van de Domtoren in de M.E. (in Jb. Oud-Utr. 1928, blz. 26-38). De twee laatstgenoemde artikelen betreffen het in 1927 afgebroken en door het tegenwoordige ontvangstgebouw vervangen huis van het bisschoppelijk consistorie of de Bisschoppelijke Officiaal; G. G. CALKOEN HS. over de burcht van Utrecht en zijn naaste omgeving = Catal. Bibl. Gemeente-archief, suppl., nr 44*.

Afbeeldingen AFBEELDINGEN (van de *poort*). Poort van het Bisschopshof, thans Flora's Hof n.z., tekening (1844) in sepia door N. VAN DER MONDE = Catal. top. atlas, nr 1221; - Gezicht op de poort met de aangrenzende conciërgewoning, tekening (1879) in kl. door A. GROLMAN in Verzam. v. gezichten in de stad (nr 16) = Catal. top. atlas, nr 1658.

Geschiedenis Van dit vrij uitgestrekte, reeds xi bestaande, herhaaldelijk: in 1017, 1076?, 1131, 1163, de „turris episcopalis” in 1253, verwoestte en herbouwde, in 1803 aan de moker prijsgegeven paleis zijn slechts enkele fragmenten staande gebleven die deel uitmaakten van de Kasteleinij. Opgravingen xix brachten bij het Wed nog een hoekfragment met een traptoren aan de dag.

Beschrijving A. DE POORT. Deze (afb. 51) is opgemetseld uit baksteen van klein formaat, doch met een overvloedig gebruik van bergsteen. Twee Dorische pilasters flankeren de door een korfboog bedekte ingang. De voet- en kopstukken dezer pilasters zijn van zandsteen, evenzo de met vlakke kussens behouwen banden, die door hun schachten heengetrokken en door de dagkanten voortgezet zijn. Deze dagkanten vertonen een rijke Renaissance profilering van ogieven, afgewisseld door bandjes. De korfboog, eveneens met bergsteen verlevendigd, heeft een leeuwep als sluitsteen. Het vereenvoudigde bovendeel van de poort bestaat nu uit een hoofdstel, waarvan het fries, van enkel baksteen, gevat is tussen twee stenen met wapencartouches (Heerlijkheid en Stad Utrecht), terwijl in het midden, de bovenlijst van het gestel doorbrekend, een grotere wapenstein is aangebracht met het gevierendeelde Provinciale wapen en hieronder het jaartal 1634. Over het geheel een gebogen fronton, dat

¹ Een gesneden, rijkgeprofileerde balksleutel (z. fig. 11) is ter plaatse overgebleven.